

8.

EDUARD BORYS

K SOCIÁLNEJ PODMIENENOSTI HOSPODÁRSKEJ PRESTAVBY NAŠEJ SPOLOČNOSTI

Spoločenská produkcia predstavuje veľmi zložitý systém fungovania činnosti ľudí. Činnosť produkčného systému každej spoločnosti sa organicky spája so štruktúrou a fungovaním ďalších dôležitých oblastí spoločenského života, najmä oblasti politickej a kultúrnej. Tieto oblasti tvoria prostredie produkčného systému, vytvárajú podmienky pre jeho fungovanie. Vyznačené oblasti sú neoddeliteľnou súčasťou vyššieho celostného spoločenského systému. To, čo označujeme ako „ekonomický systém“, je vlastne špecifický súhrn vzťahov určitého typu, vyčlenený abstraktným myslením zo živého konkrétneho celku mnohostranných spoločenských vzťahov. Podobne ako je z týchto vzťahov vyčlenený „politický systém“ alebo „kultúrny systém“.

Kultúra danej spoločnosti nie je akýmsi príveskom, na ktorom ekonomike nezáleží. K. Marx hovoril o „politickej ekonómii“, pretože dobre videl sociálne súvislosti všetkých ekonomických kategórií a mechanizmov. Marx kritizoval buržoázných ekonómov svojej doby, ktorí sa pokúšali konštituovať ekonomický systém „ako taký“, bez analýzy historického spoločenského poriadku, ktorého bol súčasťou. Nie je možné plne uvažovať o štruktúre a funkciách ekonomického systému oddelene a nezávisle od sociálnych, politických a kultúrnych súvislostí. Marxov základný poznatok a požiadavka vidieť sociálne podmienky fungovania národného hospodárstva je dnes samozrejmovou podmienkou vedeckých úvah v rámci ekonómie. Otázky sociálnej podmienenosti fungovania produkčného systému študujú ďalšie spoločenské vedy, najmä sociológia a sociálna psychológia. Napriek tomu stretávame sa v najrôznejších príspevkoch s názormi, ktoré tieto podstatné súvislosti nezohľadňujú a problematiku predstavujú tak, ako by sa ekonomika dala upravovať „sama o sebe“ ľubovoľným spôsobom.

Pri analýze spoločenského systému v akejkoľvek rovine vždy ostane

jeho základným prvkom človek. Človek vnáša do tohto systému aktivitu a dynamiku, oživuje ho svojim konaním alebo umrtvuje svojou ľahostajnosťou a neúčastnosťou. Aj keby tento systém bol akýkoľvek, jeho fungovanie bude predovšetkým závisieť od výkonu a zamerania aktivity jednotlivcov a kolektívov, v ekonomike od ich pracovných výkonov, ktorých výsledným produktom sú užitočné a výmenné hodnoty.

Musíme teda skúmať tie faktory, ktoré rozhodujúcim spôsobom určujú správanie ľudských subjektov orientované na dosahovanie stanovených cieľov, prostredníctvom voľby určitých prostriedkov. Vieme, že na správanie ľudí má veľký vplyv hodnotová štruktúra danej spoločnosti. Ide o to, či sa s ňou jednotlivci a kolektívy stotožňujú a ako ju prijímajú. Normy a hodnoty obsiahnuté vo vládnucej ideológii napríklad ukazujú, ako vysoko si cení daná spoločnosť zdravie, prácu, činnosť, majetok, bohatstvo charakteru a pod., alebo záhaľku, nečinnosť, hry a pod. V socializme vystupuje ako dôležitý faktor občianskej, politickej vyspelosti a uvedomelosti to, do akej miery ľudia jasne chápu ciele socialistickej a komunistickej spoločnosti a dlhodobo sa riadia nimi vo svojom konaní. Do akej miery sa skutočne stotožňujú s hodnotami socializmu a správajú sa podľa noriem socialistickej morálky.

Správanie ľudí súčasne silne ovplyvňujú faktory reálnej spoločenskej situácie, ktoré môže pôsobiť alebo v súlade alebo v nesúlade s hlásanými spoločenskými normami a hodnotami. Preto je dôležité, aby základné ciele, normy a hodnoty boli spoločenskými inštitúciami, hromadnými oznamovacími prostriedkami a v procese výchovy a vzdelávania jasne vyhlásené, objasňované a propagované a aby sa nimi skutočne riadili všetci, aj vedúce zložky spoločenského systému, osoby, ktoré sú vo vedúcich funkciách na všetkých úrovniach a vo všetkých oblastiach. Ide o to, aby „pracujúce masy“ nevideli v správaní vedúcich, „riadiacich kádrov“ a „predstavených“ protiklad medzi požiadavkami kladenými na prostých občanov a medzi oficiálne hlásanými požiadavkami. V inom prípade bude jestvovať „dvojaká“ morálka, súkromná a verejná. Jedna, podľa ktorej sa budú jednotlivci a kolektívy skutočne správať, a druhá, ktorú budú hlásať a na verejnosti proklamovať.

Snáď najvýznamnejšia z hľadiska našej problematiky je otázka motivácie jednotlivcov, kolektívov, podnikov, tj. celého komplexu faktorov a mechanizmov, ktoré aktivizujú ich správanie v požadovanom smere. V tomto komplexe vystupuje veľmi zložitý systém odmien a sankcií najrôznejšieho druhu a v produkčnej oblasti predovšetkým systém odmien za prácu. Je potrebné zdôrazniť, že v motivačnom systéme nepôsobia len faktory priamej odmeny za prácu (mzda, plat), ale mnoho ďalších sociálnych činiteľov. Z hľadiska výkonu daného subjektu (jednotlivca, kolektívu, podniku) je dôležité, aby protirečenia medzi jednotlivými faktormi

ovplyvňujúcimi ich konanie nenadobudli podobu protikladov, aby jestvoval určitý celkový súlad, „optimálny vzťah“, napríklad medzi príjmami za prácu (mzdovou politikou) a bytovou politikou, medzi pracovnými a mimopracovnými odmenami. Podobne je tomu vo vnútri týchto faktorov, aby napríklad nebola rovnako odmeňovaná dobrá aj zlá práca.

Vonkajšou stránkou motivácie subjektov je ich záujem. Marx zdôrazňoval, že musíme posudzovať správanie subjektov podľa záujmov, ktoré objektívne sledujú. A tie sú dané zložitou súhrou sociálnych činiteľov. Nám ide predovšetkým pri sledovaní produktívnej činnosti o záujem o prácu, a to najskôr o záujem jednotlivcov o prácu. Otázku možno sformulovať takto: ako a čím sú jednotlivci motivovaní vo svojej pracovnej činnosti? Jestvuje v danom systéme veľká alebo malá motivácia k pracovnému výkonu a ku kvalitnej práci? Je samozrejme, že od toho bude závisieť, či systém spoločenskej produkcie bude skutočne fungovať podľa kritérií výkonu, efektívnosti alebo podľa iných kritérií.

Mnoho ľudí aj u nás je presvedčených, že výkon a kvalita práce sú priamo závislé na súkromnom vlastníctve podmienok materiálnej výroby. Človek podľa týchto názorov jednoducho pracuje hodne a dobre, keď pracuje „na svojom“, „na seba“. A podnikatelia sú presvedčení, že ľudia v súkromokapitalistickom hospodárstve pracujú hodne práve preto a že ľudia v socializme necítia spoločenské vlastníctvo podnikov ako „svoje“, že toto je pre nich rýdzo abstraktné. V skutočnosti tomu tak nie je. Je pravda, že v kapitalistickej ekonomike je osobný záujem jednotlivcov na výkone a kvalite práce, na fungovaní podniku a pod. spojený so súkromným vlastníctvom, lenže nie podnikov, výrobných prostriedkov, ale vecí, tovarov dlhodobej spotreby — domov, bytov, chát, automobilov, všeobecne peňazí. Takto získané tovary a peniaze tvoria prostriedok pre určité spoločenské postavenie a súvisia s celkovým spôsobom hodnotenia a so spoločenským uznaním. Len u malého percenta populácie ide v podmienkach vyspelej veľkovýroby o vlastníctvo podnikov, výrobných prostriedkov. Tých, ktorí vlastnia aspoň určitý diel akcií vo vyspelých kapitalistických štátoch (USA), je okolo 10 % a z toho väčšina vlastní tak nepatrný diel, že nemá reálny vplyv na riadenie podnikov a ani z tohto vlastníctva nepoberá príjem porovnateľný s výškou odmeny za prácu. Skutočné veľké príjmy z vlastníctva podnikov má len malá menšina (radovo 3 % populácie).

A tak pracovný výkon, ktorí naši mnohí ľudia vidia vo vyspelých kapitalistických krajinách, nie je daný len existenciou súkromného vlastníctva podnikov, ako sa to pokúša zdôvodniť buržoázna ideológia, ale pôsobením celého komplexu mechanizmov, ktoré sa v kapitalistickej ekonomike rozvinuli a v daných sociálnych podmienkach nútia každého, kto chce dosiahnuť aspoň priemernú životnú úroveň, aby pracoval kvalitne

a podával veľký výkon. Sú to teda faktory riadenia, ktoré sú jadrom motivácie jednotlivcov, spolu s faktormi sociálnej štruktúry. Existuje určitý pomer, súlad medzi množstvom a kvalitou práce, odmenou za prácu a prestížou jednotlivca, jeho spoločenským postavením. Jednotlivec je odmeňovaný podľa zákonov hodnoty, ktoré sa presadzujú pôsobením zložitých mechanizmov trhu a konkurencie. Pracovná sila predstavuje tovar a cena tohoto tovaru musí zodpovedať jeho výmennej hodnote.

Prečo teda v našej socialistickej spoločnosti, ktorá dala svojim členom takéto sociálne vymoženosti, že by ich mali motivovať k hodnotnej práci pre spoločnosť, existuje veľká časť jednotlivcov, ktorí pracujú málo a zle, takže celkový pracovný výkon a produkcia práce je nižšia ako vo vyspelých kapitalistických krajinách. Ak chceme na túto dôležitú otázku zodpovedať rozumne a objektívne, musíme pochopiť celý rad okolností, ktoré vo svojom celku vedú k tomu, že systém riadenia v období extenzívneho rastu vytvoril taký systém odmeňovania za prácu, ktorý spolu s ostatnými sociálnymi faktormi predstavuje málo funkčný motivačný systém. Predovšetkým preto, že nedokázal realizovať teoretické princípy odmeňovania a dopustil, aby jednotlivé faktory pôsobili nesúladne a protikladne. Jednoducho, základný problém ako vytvoriť efektívny motivačný systém v nových spoločenských podmienkach socializmu nebol dosiaľ úspešne vyriešený.

Hlavnou príčinou uvedenej skutočnosti bolo to, že predpisy a vykonávacie nariadenia nezohľadnili dostatočne princíp odmeňovania podľa množstva a kvality práce, rozdiel medzi prácou jednoduchou a zložitou, prácou nekvalifikovanou a kvalifikovanou, medzi nízkym, priemerným a vysokým výkonom jednotlivcov. Preto sú príslušné inštitúcie plne zodpovedné za žiaducu diferenciáciu. V našej konkrétnej situácii by základným hľadiskom mal byť vedeckotechnický rozvoj, a teda väčšia diferenciácia podľa kvalifikácie a vzdelania. Je veľmi dôležité, aby zásady odmeňovania za prácu boli verejne propagované a boli všetkým jasné, aby najmä mladí ľudia vedeli, v čom a ako je závislá životná úroveň každého z nás na našej práci a akú odmenu môže v tom alebo inom zamestnaní očakávať. Pre mladých ľudí je to nevyhnutné, aby si mohli urobiť životnú predstavu o svojich perspektívach, aby si volili podľa toho svoje budúce povolanie, aby vynakladali svoje úsilie na získanie kvalifikácie. Aby verili, že ich vlastná práca bude skutočne určovať ich spoločenské postavenie, hmotné a morálne hodnotenie, životné ciele. Uskutočnenie diferenciácie odmien za prácu v jednotlivých kategóriách zamestnaní podľa zložitosti práce plyní v danej konkrétnej situácii spoločnosti. Ak chceme uskutočňovať rýchly vedecký a technický pokrok, musí práve toto hľadisko zložitosti práce vstupovať do systému pracovných odmien. Dosiaľ platné smernice o zaraďovaní pracovníkov do

jednotlivých platových alebo mzdových tried a o priznávaní rôznych príplatkov, udeľovaní výnimiek a pod. predstavujú neprehľadný súbor príkazov a smerníc, z ktorých mnohé sú nejasné a protichodné. Mnohé vznikli ako dôsledok rôznych preferencií podľa tlaku podnikov, inštitúcií a rezortov so zdôvodnením dôležitosti spoločenského významu niektorých činností. K tomu pristupoval neporiadok v mzdovej politike, takže rôzne podniky odmeňovali rovnakú prácu rôzne. Oficiálne sa udržiavali rôzne privilégia podľa postavenia v systéme riadenia. Doterajší systém odmeňovania za prácu nevytvoril nový efektívny socialistický systém motivácie jednotlivcov k pracovnému výkonu a ku kvalite odovzdávanej práce.

Ako bolo uvedené, zásada odmeňovania prijatá marxistickou teóriou pre etapu socializmu sa v praxi dostatočne nerozvinula. V tejto konkrétnej situácii je preto nevyhnutné najskôr odstrániť nivelizáciu, vypestovať v ľuďoch návyky a presvedčenie, že budú odmeňovaní skutočne podľa individuálneho výkonu a podľa hodnôt, ktoré vytvárajú. Ak majú sa mať všetci lepšie, musí každý dávať spoločnosti viac, ako od nej berie. V dnešnej situácii socialistickej priemyselnej veľkovýroby môžu byť všetky základné potreby ľudí (bývanie, ošatenie, potrava, vzdelanie, zdravotnícka starostlivosť) pri správnom spoločenskom riadení a plánovaní plne uspokojované. Preto ďalšie zvyšovanie materiálnej životnej úrovne by sa nemalo vyvíjať len v smere živelného pestovania „konzumentských“ vzorov. Ďalšie zvyšovanie životnej úrovne by sa malo uberať v smere zvyšovania kultúrnej úrovne pracujúcich, skvalitňovania starostlivosti o zdravie všetkých ľudí, rozširovanie vyšších foriem vzdelania, masovej kultúrnej tvorivosti, všetkých tých prvkov, ktoré prispievajú ozajstne k rozvoju ľudskej osobnosti.

Všetky úvahy o ľudskej aktivite, iniciatíve, motivácii k vysokému pracovnému výkonu a ku kvalitnej práci obsahujú dôležitú filozofickú stránku, ktorá nemôže byť riešená v púhom rámci ekonómie. Je to otázka, čo vlastne človek v modernej socialistickej spoločnosti objektívne potrebuje k plnému životu a k rozvoju svojej osobnosti? Na odpovedi bude závisieť program a plán toho, čo chce spoločnosť vyrábať, aby ľudia mali dostatok prostriedkov na uspokojenie svojich životných potrieb na dnešnej a budúcej úrovni a pritom aby spoločnosť nemrhala prostriedkami. Táto otázka úzko súvisí a viaže sa na ciele spoločenského vývoja. Ak má komunizmus postupne prejsť k rozdeľovaniu podľa objektívnych potrieb, musíme tieto potreby poznávať, formulovať ich, modelovať a postupne im tiež podriaďovať plánovanie produkcie užitných hodnôt. Preto úvahy o prechode socialistických krajín k intenzívnemu rozvoju hospodárstva nemôžu vychádzať len z hľadiska a požiadaviek vedeckotechnickej revolúcie, ale tiež z perspektív budovania komunistickej spoločnosti. Musia voliť najefektívnejšie prostriedky a racionálnu organizáciu výroby. Ne-

pôjde ovšem o neobmedzenú tovarovú výrobu s nekonečnou špirálou spotrebiteľských hodnôt, ale o výrobu toho, na čom sa spoločnosť zhodne, že je potrebné k optimálnemu rozvoju človeka ako druhu, s rozumnou mierou variability v potrebách jednotlivcov.